

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.177.8>

Data przesłania artykułu: 14.01.2022

Data akceptacji artykułu: 5.05.2022

ANNA ŚWIETLIK

Uniwersytet Wrocławski, Polska

(University of Wrocław, Poland)

Jak Rosja walczy z „tęczową zarazą”, czyli dyskurs anti-queer we współczesnej rosyjskiej przestrzeni kulturowej

How Russia Fights against the “Rainbow Plague,” or, Anti-Queer Discourse in Contemporary Russian Cultural Space

Abstract

This article is an attempt to outline the anti-queer discourse in the contemporary Russian cultural space. The analysis focuses mainly on the film *Firebird* (*Жар-птица*), which is a very rare example of queer cinema aimed at a wide Russian audience. In order to indicate the features of the homophobic policy of the authorities towards cultural representations of queer issues, the author references research conducted in the field of social sciences and certain press materials devoted to the premiere of the film. The analysis proves that, despite the intensely promoted (both in political and cultural spheres) anti-homosexual policy, the mass consciousness of the Russian audience was more liberal than it was perceived (at least to a certain extent), and the actions taken by the authorities and politicians did not bring expected results.

Keywords: Russia, homophobia, cinema, siege mentality, queer studies

Как Россия борется с „голубой чумой”, или антиквир-дискурс в современном российском культурном пространстве

Резюме

Данная статья является попыткой исследовать гомофобический дискурс в современном российском культурном пространстве. Материалом для исследования послужил фильм *Жар-птица*, который является редким образцом квир кино, ориентированным на широкую российскую аудиторию. Для выявления особенностей гомофобной политики властей в отношении культурной репрезентации квир-дискурса были использованы публикации из области социальных наук, а также материалы из прессы, посвященные премьере фильма. Благодаря проведенному анализу удалось доказать, что, несмотря на усиленно продвигаемую антигомосексуальную политику, в том числе и в культурной сфере, массовое сознание российского зрителя в определенной степени подвергается либерализации, а действия, предпринимаемые властями и провластными пропагандистами не приносят предполагаемых результатов.

Ключевые слова: Россия, гомофобия, кинематография, осадный менталитет, квир-исследования

Punktem wyjścia zamieszczonych w niniejszym artykule rozważań jest model kultury opresyjnej, opisany w pracy *Syndrom obłądzonej twierdzy* (2019) przez Jacka Ziółkowskiego. Materiałem egzemplifikacyjnym, na którym postaram się zaprezentować tezy postawione przez badacza, będą niedawne wydarzenia ze świata rosyjskiej kinematografii.

Podczas 43. Międzynarodowego Festiwalu Filmowego w Moskwie, który odbywał się w dniach 22–29 kwietnia 2021 roku, doszło do pewnego incydentu — mianowicie w programie festiwalu, w ramach pozakonkursowej sekcji „Русский след”, w której prezentowane są rosyjsko-zagraniczne koprodukcje i obrazy zawierające w fabule wątki rosyjskie, wystawiono estońsko-brytyjski dramat *Жар-птица* (ang. *Firebird*) w reżyserii Peetera Rebane’a. Krótko przed zakończeniem moskiewskiego „święta kina” za sprawą protestów prawicowych aktywistów i niektórych polityków film został oficjalnie zdjęty z afisza, pokaz zaś przeniesiono do najmniejszej sali, do której wstęp otrzymali jedynie dziennikarze z festiwalową akredytacją. Mimo usilnych starań organizatorów zajścia nie udało się jednak całkowicie wyciszyć.

Można powiedzieć, że już samo pojawienie się *Жар-птицы* na liście pokazów przewidzianych w ramach festiwalu było niemałą sensacją. Wszystko dlatego, że twarzą najważniejszego rosyjskiego festiwalu filmowego jest Nikita Michalkow — znakomity reżyser, laureat Oscara z 1994 roku, dziś znany przede wszystkim ze swojej głębokiej sympatii do Władimira Putina, konserwatywnych poglądów oraz zamiłowania do teorii spiskowych. Te ostatnie, wsparte wykładami z patriotyzmu i odwołaniami do nauk Cerkwi prawosławnej, Michalkow prezentuje w autorskim

programie *Бесогон*, emitowanym na państwowym kanale telewizyjnym Россия24. Reżyser *Spalonych солнцем* nie ukrywa także antypatii względem osób homoseksualnych¹. W świetle przywołanych informacji dziwić może, że *Жар-птица* miała mieć uroczystą premierę podczas festiwalu, nad którym kuratelę sprawuje wszechwładny w rosyjskiej branży filmowej Michałkow. Dziennikarze na łamach „Komsomolskiej prawdy” nie kryli zdziwienia: „что этот фильм делает в программе «Русский след» ММКФ, руководит которым Никита Михалков? Кто так жестко пошутил над мастером в преддверии Пасхи?” (Глыба, 2021).

Odpowiedzialnym za zamieszanie okazał się dyrektor programowy festiwalu, filmoznawca i krytyk Kiril Razłogow, mający odmienne spojrzenie na kino aniżeli Michałkow. W jednym z wywiadów Razłogow następująco uzasadniał swoją decyzję o przyjęciu filmu na festiwal:

Меня сейчас полиция проверяла по линии Московского кинофестиваля из-за картины «Жар-птица», в которой гомосексуальный сюжет. [...] Мы на фестиваль ее взяли, потому что она хорошего качества, она основана на реальных событиях [...]. Хотелось полиции ответить, что на нормальном фестивале две трети фильмов посвящены однополрой любви, а у нас — только одна картина из 220. (Катеруша, 2021)

Na, jak wyraził się krytyk, „normalnych” festiwalach filmowych obecność fabuł poświęconych różnorodnym odcieniom miłości czy seksualności nie jest dzisiaj niczym niezwykłym. Należy jednak podkreślić, że w realiach systemowej homofobii, której w Rosji podlega także szeroko rozumiana przestrzeń kulturowa, premiera dramatu opowiadającego o uczuciu dwóch mężczyzn miała prawo wzbudzić niemałe kontrowersje.

Akcja filmu rozgrywa się w latach siedemdziesiątych XX wieku w radzieckiej bazie wojskowej znajdującej się na terytorium Estonii lub, biorąc pod uwagę czas akcji, Estońskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Do lotniczego garnizonu skierowany zostaje młody, przystojny oficer Roman, w którego rolę wcielił się ukraiński aktor Oleg Zagorodnii. Nowo przybyły lotnik staje się obiektem fascynacji szeregowego Siergieja (w tej roli wystąpił Brytyjczyk Tom Prior). Bohaterowie, inwigilowani przez podejrzliwego majora KGB, zmuszeni za wszelką cenę utrzymać swój płomienny romans w tajemnicy, angażują w swoją relację trzecią osobę — nieświadomą niczego pracownicę sztabu Luizę, mającą zapewnić obyczajowe alibi młodemu oficerowi. Pomimo starań obu żołnierzy tajemnica o ich miłości wychodzi na jaw — dowiadują się o niej przełożeni Olega, co pociąga za sobą tragiczne dla bohaterów konsekwencje.

Zapoznawszy się z fabułą, można odnieść wrażenie, że obraz ten jest jedynie sztaampowym melodramatem. *Жар-птица* to jednak film, który należy umiejscowić na styku gatunków. Nie mamy tu bowiem do czynienia z płytką, eskapistyczną historią miłosną, okraszoną queerowym wątkiem, lecz z klasycznym, przeje-

¹ W 2018 roku Nikita Michałkow udzielił wywiadu popularnemu dziennikarzowi i blogerowi Jurujowi Dudziowi. Na pytanie prowadzącego: „Как вы относитесь к гомосексуалистам?” Michałkow odpowiedział: „Я их не люблю. Для меня это противостоественно”; zob. www2.rosija24.ru.

mującym dramatem niosącym nowe, subkulturowe przesłanie (Jagielski, 2017, s. 16–17). Dziennikarka gazety „Moskowskij komsomolec” zarzucała jednak twórcom, że „фильм снят очень старомодно, такое ощущение, что в те же 70-е” (Хохрякова, 2021). Konwencja, rzeczywiście przywołująca na myśl oszczędne w środkach i liryczne kino radzieckie, gra zdecydowanie na korzyść filmu, a na pewno ułatwia niedoświadczonemu widzowi jego percepcję. Trzeba bowiem podkreślić, że obecność w kulturze i popkulturze utworów do niedawna odnoszących się do sfery tabu, a więc również poświęconych mniejszościom seksualnym, jest możliwa jedynie w krajach o zmieniającym się pejzażu kulturowym i społecznym. Te same teksty kultury przeznaczone dla publiczności, wśród której homoseksualność wciąż poddaje się tabuizacji, powinny być podawane w sposób bardziej przystępny — nie zawoalowany, lecz także nie szokujący. Wydawać by się mogło, że Peeter Rebane stworzył film według takiego właśnie klucza — subtelny, klasyczny, w którym nawet scena zbliżenia dwójki głównych bohaterów pokazana została w zmysłowy, choć nieco anachroniczny, aluzyjny sposób. Można zaryzykować stwierdzenie, że *Жар-птица* ma liczne walory, dzięki którym mogłaby stać się obrazem ważnym i przełomowym — środkowoeuropejską wersją *Tajemnicy Brokeback Mountain*. Niestety pozytywny potencjał obrazu zaczyna się rozmywać w obliczu bezlitosnej krytyki.

Grono oburzonych postawiło twórcom *Жар-птицы* ciężkie zarzuty, które w większości odwoływały się nie do obecności wątku homoerotycznego, lecz kontekstu, w jakim został osadzony. Na konserwatywnym internetowym kanale informacyjnym Царьград zorganizowano nawet debatę pod hasłem „Русским солдатам плюнули в лицо: Неудобная тайна Московского кинофестиваля” (www1), podczas której prowadząca następująco wprowadza widzów w temat dyskusji:

Заставила я себя посмотреть короткий отрывок, трейлер так называемый. Фильм на английском языке, то есть понятно на кого он ориентирован. На вопрос зачем нам это, зачем мы в своей стране вынуждены смотреть то, что оскорбляет нас, нашу историю, наших предков — вот об этом мы будем говорить сегодня. (www1)

W roli ekspertów wystąpili aktor i reżyser Nikołaj Burlajew, propagandowy dziennikarz Władimir Sołowiow oraz kilku innych obrońców konserwatywnych wartości. Trzeba podkreślić, że nikt z osób obecnych w studiu filmu nie widział, wszyscy jednak zgodnie stwierdzili, że jest on niczym więcej niż zachodnią prowokacją, profanacją radzieckiego munduru i wezwaniem do demoralizacji dzieci i młodzieży. Pokaz *Жар-птицы* w ramach Moskiewskiego Festiwalu Filmowego uznano także za zamach na dobre imię Nikity Michalkowa. Jeden z uczestników przekonywał również, że rozprzestrzeniający się niczym choroba homoseksualizm prowadzi wprost do zagłady narodu rosyjskiego.

Na łamach „Komsomolskiej prawdy” dziennikarz Konstatin Glyba przekonywał natomiast, że rodzime kino określane mianem *чепуху* bądź zachodnie obrazy opowiadające o niechlubnych momentach rosyjskiej historii, do których dołączyć

należy prześladowanie mniejszości seksualnych, są produkowane z myślą o podbijaniu zachodnich festiwali filmowych, choć jednocześnie naruszają właściwą wizję rosyjskiej przeszłości i teraźniejszości:

Разумеется, такой «продукт» отлично продается. Путь Андрея Звягинцева показал, что чем уродливее и чудовищнее выглядит Россия или СССР, тем больше призов получит фильм на любом фестивале. Примитивное мышление распределителей статуэток сформировало эту закономерность довольно давно. И с «Жар-птицей» тоже самое — авторы поместили героев не в американские или британские казармы, а на советскую авиабазу, ведь это очень интересно, необычно и достоверно. Картину уже утвердили для показа на лондонском ЛГБТ-кинофестивале [...], где квиры всех стран с радостью объединятся и узнают, что за секс на самом деле был в СССР. (Глыба, 2021)

Omawiając percepcję obrazu, nie można nie zwrócić się ku badaniom z dziedziny *queer studies*. Kulturowa teoria *queer*, a ściślej mówiąc — jej odłam skupiający się na eksplorowaniu kontekstów gejowsko-lesbijskich w tekstach kultury, ustępuje obecnie w zachodnich pracach naukowych nowym nurtom, kwestionującym istotę normatywności jako takiej, jej przedstawiciele zaś nieustannie poszukują kolejnych wektorów rozwoju badań. Na gruncie rosyjskim takie badania są jednak niepopularne i słabo rozwinięte — w środowisku naukowym nie ma ani przyzwolenia, ani akceptacji na zgłębianie teorii inności. Ta konsekwentna niezgoda na afirmację nieheteronormatywności przekłada się bezpośrednio na rosyjską przestrzeń kulturową — miłość jedнопłciowa pozostaje zatem tematem tabu. Trafne spostrzeżenie na ten temat odnotował Brian Baer:

W przeciwieństwie do okresu sowieckiego, kiedy homoseksualizm był postrzegany jako problem ontologiczny, w postsowieckiej Rosji homoseksualizm jest widzialnym problemem. Bardzo często „wykluczone z kontekstu społecznego” osoby LGBT w Rosji są tolerowane jedynie pod warunkiem, że „pozostaną niewidoczne”. (Baer, 2009, s. 39; przeł. A.Ś.)

Odmienność ma więc prawo istnieć, jednak tylko na marginesie społeczeństwa, kultury, nauki itd. Eksponowanie jej w centrum jako punktu wyjściowego do rozważań, szczególnie aprobujących zjawisko, jest w zasadzie niedopuszczalne, gdyż zaburza kulturowy porządek, którego tak zaciekle strzeże rosyjska opinia publiczna.

Intencjonalna marginalizacja i ustawiczna niechęć względem inności, także seksualnej, to zjawisko, którego podłoża należy szukać, odwołując się też do nauk społecznych. Jacek Ziółkowski w pracy *Syndrom obłądzonej twierdzy* dokonał wielowymiarowej analizy tego złożonego fenomenu, skupiając uwagę również na rosyjskim wariacie tego zjawiska. Według badacza bezpośrednią przyczyną rosyjskiej homofobii wydaje się podtrzymywany w oficjalnym dyskursie medialnym syndrom „obłądzonej twierdzy” (ros. *осаждённая крепость*), polegający na przekonaniu społeczności o istnieniu podziału na nas i naszych wrogów. Wrogowie ci mogą przybierać postać konkretnego podmiotu, lecz także niedookreślonej zbiorowości, mającej sprzeczne z „nami” interesy, przekonania, ale też zbiorowości szkodliwej w planach i działaniach (Ziółkowski, 2019, s. 117–119). W dalszej

części pragnę skupić się na odmianie kulturowej tego zjawiska, korespondującej z omawianym przeze mnie przypadkiem.

Badacz w swojej książce poświęconej temu zagadnieniu dokonał również wyodrębnienia różnych typów kultury, podatnych na propagandowe zakorzenienie poczucia ciągłego zagrożenia. Wariantem w pewnym stopniu diagnozującym rosyjską przestrzeń kulturową jest model kultury opresyjnej, którą badacz opisuje następująco:

To kultura dogmatyczna, kultura silnego wzoru, która nie dopuszcza odstępstw od szablonu. Syndrom obłączenia częściej rozwija się w kulturach zamkniętych, ksenofobicznych, tam gdzie dominuje osobowość autorytarna, dogmatyczna jej uczestników. To kultura ujarzmiająca, gdzie miejsca na wolność, swobodę interpretacji jest niewiele, a liberalizm, pluralizm nie są wartościami nadrzędnymi. W takich warunkach dogmat walki (o czystość, granice grupy) staje się elementem nie tylko szeroko rozpowszechnionym, lecz także jest usankcjonowany obyczajem, prawem lub wręcz przymusem (administracyjnym, symbolicznym itp.?). (Ziółkowski, 2019, s. 119–120)

Trzeba oczywiście podkreślić, że przywołana definicja to tylko ogólny schemat, który fragmentarycznie pokrywa się z rosyjską rzeczywistością. Jednym z pasujących elementów jest „silny wzór”, który należy rozumieć jako powielany w kulturze rosyjskiej archetyp *русского мужика*. Valerie Sperling w opracowaniu *Sex, Politics and Putin: Political Legitimacy in Russia* wyjaśniała pochodzenie tego terminu następująco:

Rosyjskie słowo *мужик* jest ważnym czynnikiem przy rozważaniu męskości w kulturze i legitymizacji politycznej. W języku rosyjskim *мужик* oznacza *mężczyzna*, ale jego konotacje różnią się nieco od *мужчины*, standardowego słowa oznaczającego mężczyznę. We wczesniej epoce sowieckiej, według historyczki Esther-Kingston Mann, *мужик* był zacołanym chłopem, ignorantem i potencjalnym kontrrewolucjonistą [...]. Jednak w okresie postsowieckim *мужик* zyskał pozytywne konotacje i zaczął kojarzyć się z „normą współczesnego rosyjskiego mężczyzny”, trafiając do reklam, filmów, seriali i piosenek jako symbol „prawdziwej” męskości. (Sperling, 2015, s. 36; przeł. A.Ś.)

Istniejący w ramach kultury wzorzec *русского мужика* zajmuje miejsce w środku „obłączonej twierdzy”. To zbiorowa figura „my” — prawdziwi rosyjscy mężczyźni, zdrowi patrioci, mężowie i ojcowie. W opozycji, przypuszczając ataki na kulturową wspólnotę „prawdziwych” Rosjan, stoją wrogowie ujęci pod zbiorowym „oni” — geje, liberałowie, chorzy, nienormalni, nieuznający wartości istotnych dla rosyjskiej kultury i historii (Langdon, Tismaneau, 2020, s. 195). Taka retoryka wyłania się z przywołanych wcześniej krytycznych opinii dotyczących filmu *Жар-птица* — obrazu radzieckiego oficera, geja, niewpisującego się w konserwatywne ramy kulturowe, naruszającego głęboko zakorzeniony fundament „prawdziwego mężczyzny”.

Niniejszy artykuł to przy tym nawiązanie do słów arcybiskupa Marka Jędraszewskiego, który w wywiadzie dla tygodnika „Do Rzeczy” powiedział: „Jeśli mówimy, że LGBT jest ideologią będącą rodzajem umysłowej zarazy, to tym sa-

mym stwierdzamy, że jest czymś, co nas atakuje oraz nam zagraża i przed czym trzeba ratować siebie, a także innych” (mw, 2019). Wypowiedź ta przywołuje myśl postawę, jaką wobec społeczności LGBT przybierają media rosyjskie, lecz niestety coraz częściej również polskie. Należy jednak zadać pytanie: czy ratunek, o którym wspomina duchowny, jest rzeczywiście potrzebny? Zaprezentowany przez mnie przykład losów filmu *Жап-нмуца* zdaje się odpowiedzią na to pytanie — po zdjęciu tytułu z afisza festiwalu obraz dosyć szybko pojawił się w Internecie. Wśród internautów przeważają pozytywne opinie, a w najpopularniejszym rosyjskim serwisie dla miłośników kina — Кинопоиск — film Peetera Rabene utrzymuje ciągle wysoką ocenę (7,3/10 gwiazdek). Statystyki te są pocieszające, ponieważ pokazują, że w homofobicznym monolocie, twierdzy, którą budują politycy, pojawiają coraz większe pęknięcia, będące zwiastunem możliwych zmian.

Bibliografia

Opracowania i materiały prasowe

- Baer, J. (2009). *Other Russias. Homosexuality and the Crisis of Post-Soviet Identity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Burzyńska, A., Markowski, M. (2007). *Teorie literatury XX wieku*. Kraków: Znak.
- Fejes, N., Balogh, A. (red.). (2013). *Queer Visibility in Post-Socialist Cultures*. Bristol: Intellect.
- Jagielski, S. (2017). Queerowanie melodramatu. *Ekrany*, 3–4 (37–38), s. 17–23.
- Langdon, K., Tismaneanu, V. (2020). *Putin's Totalitarian. Democracy. Ideology, Myth, and Violence in the Twenty-First Century*. London: Palgrave Macmillan.
- mw. (16.12.2019). Abp Marek Jędraszewski: „Tęczowa zaraza, jak epidemia cholery”. *Gazeta Wyborcza*. Pobrane z: <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,25517337,abp-marek-jedraszewski-teczowa-zaraza-jak-epidemia-cholery.html> (dostęp: 6.12.2021).
- Sperling, V. (2015). *Sex, Politics and Putin: Political Legitimacy in Russia*. New York: Oxford University Press.
- Ziółkowski, J. (2019). *Syndrom oblężonej twierdzy*. Warszawa: Elipsa.
- Глыба, К. (26.04.2021). Советский офицер ВВС влюбился в рядового: Это еще одна бомба ММКФ — кажется, над Никитой Михалковым решили часто шутить. *Комсомольская правда* [Glyba, K. (26.04.2021). Sovetskiy ofitser VVS vlyubilsya v ryadovogo: Eto eshche odna bomba MMKF — kazhetsya, nad Nikitoy Mikhalkovym reshili chasto sh'chitit'. *Komsomol'skaya pravda*]. Pobrane z: <https://www.kp.ru/daily/27270/4404608/> (dostęp: 8.12.2021).
- Катеруша, А. (27.06.2021). Кинокритик Кирилл Разлогов: Меня раздражают заказуха и официоз, которые возвращаются на экран. *Комсомольская правда* [Katerusha, A. (27.06.2021). Kinokritik Kirill Razlogov: Menya razdrachayut zakazukha i ofitsioz, kotoryye vozvrashchayutsya na ekran. *Komsomol'skaya pravda*]. Pobrane z: <https://www.kaliningrad.kp.ru/daily/28309/4450402/> (dostęp: 9.12.2021).
- Хохрякова, С. (29.04.2021). Фильм о запретной мужской любви в Советской армии показали на ММКФ. *Московский комсомолец* [Khokhryakova, S. (29.04.2021). Fil'm o zapretnoy muzhskoy lyubvi v Sovetskoy armii pokazali na MMKF. *Moskovskiy komsomolets*]. Pobrane z: <https://www.mk.ru/culture/2021/04/29/film-o-zapretnoy-muzhskoy-lyubvi-v-sovetskoy-armii-pokazali-na-mmkf.html> (dostęp: 11.12.2021).

Inne źródła

- www1: Program *Русским солдатам плюнули в лицо: Неудобная тайна Московского кинофестиваля* [*Russkim soldatam plyunuli v litso: Neudobnaya tayna Moskovskogo kinofestivalya*] zamieszczony na YouTube na kanale *Царьград* [*Tsar'grad*]. Pobrane z: https://www.youtube.com/watch?v=cWutXvl79RQ&t=949s&ab_channel=%D0%A6%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4 (dostęp: 7.09.2021).
- www2: Wywiad z Nikitą Michałkowem zamieszczony na YouTube na kanale *Вдудь* [*Vdud'*]. Pobrane z: https://www.youtube.com/watch?v=6cjcu865ok&t=3171s&ab_channel=%D0%B2%D0%94%D1%83%D0%B4%D1%8C (dostęp: 10.09.2021).